

Бекенова Фариза Муртхановна¹

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 3 курс 8D-011400 мамандығының докторанты*

ҰЛТТЫҚ МҰРА ЖӘНЕ КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада автор көне түркі жазба ескерткіштерінің тарихи танымдық маңызына баға бере отырып сипаттайды. Сонымен қатар дала өркениеті тарихындағы түркі жазба ескерткіштерінің рөліне тоқталған. Көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеу түркі тілдес халықтардың ортақ тарихы, тілі мен діні, рухани және материалдық мәдениетінің болғандығын сипаттау үшін өте қажет. Көне түркі жазба ескерткіштерінің мәтіндеріндегі азаттық пен мемлекеттілік идеяларының маңызы зор. «Мәңгі ел», «Қасиетті Жер-Су» ескерткіштерде кездесетін мемлекеттік идеялардың мәні өте құнды. Жазба ескерткіштердегі сыртқы саяси қарым-қатынастарға байланысты тарихи деректік материалдар Түркі қағанатының сол кезеңде Қытай, Византия, Иран, эфталиттер мемлекеті сияқты қуатты империялармен терезесі тең ел болып, Еуразия континентіндегі геосаяси тұрақтылықты қамтамасыз етуде маңызды роль атқарғанын көрсете алғандығын дәлелдейді. Осы тұрғыда автор әлемдік өркениеттегі түркі жазба ескерткіштерінің тарихи мәнін ашуды негізге алады. Сонымен қатар автор түркілік жазба мұралардың түркі халықтары мәдениеті мен өркениетіндегі орны мен рөлі, оны зерттеу-зерделеудің маңызы, зерттеудің негізгі бағыттары мен нысаны, олардың өзектілігі туралы мәселелерді сөз етіп, нақты дәлелдермен қарастырған

Тірек сөздер: Көне ескерткіштер, түркі жазуы, жазба ескерткіштер, Күлтегін

Bekenova Fariza Murthanovna¹

¹*Abay Kazakh National Pedagogical University, 3rd year doctoral student, specialty 8D-011400*

NATIONAL HERITAGE AND MONUMENTS OF ANCIENT TURKISH LITERATURE

Abstract

In this article, the author describes the historical traditions of the Turkic-speaking scripts. Exploring the ancient Turkic written monuments, religion, spirituality and history of the Turkic peoples, betrays the essential words of historical monuments "Mәngі eating", "Қasietti Jer-Su", that they are priceless. In written inscriptions proved a stable geo-political relations with developing countries such as China, Byzantium, etc. The author also founds the historical value of the Turkic-speaking world civilization written inscriptions. The paper considers the role of Turkic written monuments in stanovlenii culture, their importance in the civilizations of the Turkic peoples. Identify key trends and challenges of the study.

Keywords: ancient monuments, Turkic writings, inscriptions in monuments

Бекенова Фариза Муртхановна¹

¹*Казахский национальный педагогический университет имени Абая, докторант 3 курса 8D-011400*

НАЦИОНАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ И ПАМЯТНИКИ ДРЕВНЕЙ ТУРЕЦКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Аннотация

В статье автор описывает историческое и познавательное значение древнетюркских письменных памятников. Он также рассказал о роли тюркских надписей в истории степной цивилизации. Изучение древнетюркских письменных памятников необходимо для описания общей истории, языка и религии, духовной и материальной культуры тюркоязычных народов. Идеи свободы и государственности важны в текстах древнетюркских надписей. Очень ценна суть государственной идеи, заложенной в памятниках «Вечная страна», «Святая земля и вода». Исторические документы, связанные с внешней политикой в памятниках, показывают, что Тюркский каганат в то время был равноправным государством с такими могущественными империями, как Китай, Византия, Иран, государство эфталитов, и сыграл важную роль в обеспечении геополитической стабильности на евразийском континенте.

В этом контексте автор исходит из открытия исторического значения тюркских письменных памятников в мировой цивилизации. Автор также обсуждает роль и место тюркского письменного наследия в культуре и

цивилизации тюркских народов, важность его изучения, основные направления и формы исследований, их актуальность и приводит конкретные доказательства.

Ключевые слова: древние памятники, тюркская письменность, письменные памятники, Культегин.

Еліміз тәуелсіздік алғанға дейінгі жылдары қазіргі ТМД кеңістігіндегі түркі жазба ескерткіштері тарихы Кеңес үкіметі тұсында бірыңғай Мәскеудің көзімен жазылған еді. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен бері өз тарихымызға қызығушылық, әр түрлі мәселерді зерттеу ісі қолға алынды. Мәселен, қазақ халқының тарихын түркі дүниесінің құрамдас бөлігі ретінде жазушылардың алдында жауап берер көптеген сұрақтар тұрды. Біріншіден, тарихымызды ұлттық көзқарас тұрғысынан жазып келіп, одан әрі жалқыдан жалпыға қарай түркі дүниесінің ортақ тарихының мүддесі тұрғысынан зерттеулер жүргізу керек.

Елбасы Н.Назарбаев, «Тарих толқынында» кітабында «Біз өз мемлекеттігімізді ұзақ уақытта меңзеп құрғымыз келсе, онда халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн», - деп көрсетті. Сондай руханияттың бірі – ұлттық тәрбие. «Ел болам десең бесігінді түзе», - дегендей ата-баба салтын бойына сақтаған, адал сүт емген ұрпақ тәрбиелеу бәрміздің міндетіміз. Сондықтан байырғы түркі бабаларымыз, этногенетикалық тамырымыз қандай еді, X, XI ғасырдан кейінгі сол ежелгі жұрттың ұрпағы болып отырған біз қандаймыз деген сұрақ тууы заңды. М.Қашқари былай дейді: «Түркілер көркемдік, сүйкімділік, жарқын жүзділік, әдептілік, жүректілік, үлкендерді, қарияларды құрметтеу, сөзінде тұру, мәрттік, кішіктік, тағы сондай сансыз көп мақтаулы қасиетке ие». Осы М.Қашқари айтып кеткен қасиеттер бойымызда бар ма, бар болса қаншалықты дәрежеде? Бұл сұраққа жауап беру үшін бірнеше кітап жазуға болады. Жақсы техника мен технологияны сатып алуға болады, ал жақсы ұрпақты, аталар арманын болашаққа апаратын жас өркенді қайдан сатып аласың. Жүрегі елім, жерім деп соғатын игі жақсың көп болсын десең ежелгі түркі бабалар салып кеткен моральдық кодекстерге, рухани бастауларға мұқият болайық.

Қазіргі таңда Түркітанудың басты өзекті мәселелері түркі халықтарының тарихын зерттеу. «Түркі халықтарының тілі, әдебиеті, дәстүрлі мәденеті, тарихы, дүниетанымы туралы ортақ мәселелер күн тәртібіне қойылар болса, онда бұлардың тарихи аспектісі алдыңғы тұғырға шығады», - деп ғалым Ж.Түймебаев атап көрсетті.

Түркі бабаларымыздың ата-қоныстары Еуразия кеңістігінің қай қиырынан да байқалады. Ежелден бізге жеткен топонимдер көне тарихтан сыр шертеді. Мәселен, кейбір зерттеушілердің Камчатканы қамшымен, Альпі тауын Алып сөзімен байланыстырған пікірлерінің жаны бар. Түркі әлеміне он ғасырдан астам қызмет еткен Ұлы Жібек жолының бойы сырға толы. Қытайдағы Шығыс Түркістан, Орта Азия, Қазақстан, Кавказ, Кіші Азия мен Солтүстік Иран арқылы өтетін Ұлы Жібек жолының бойындағы сауда-саттық, саяси-экономикалық қарым-қатынас тек түркі тілінде ғана жүзеге асқанына деректер жетерлік. Түркі бабасының жер бетіндегі ізін іздестіру Қазақстан географтарының сүйікті ісі болмаққа керек.

Түркітану саяси ғылым ретінде түркі баласын түркішілдікке үндеуі қажет. Түркішілдік түркі ұлтшылдығының атауы. Түркішілдік негіздерін өткен ғасырларда Татардың түркішіл азаматтары Исмаил Гаспринский, Шахаббадин Маржани, Жүсіп Ақшора (Юсуп Акчура), Түркия түріктерінің көсемі Зия Көкалып сияқты азаматтар нықтап кеткен. Түркішілдік тілің мен әдебиетінді, ділің мен мәдениетінді біліп, тарихыңды, шыққан тегінді түсініп, өз ұлтыңды танып, сүю, қаны бір туысыңды бауырыңа тарту. Түркі әлемінің тарихи тұтастығын, рухани және мәдени бірлігін жырлаған түркі қаламгері Хұсейн Нихал Атсыз «Шынына келсек, басқа ұлттардың түркіні сүюі- уақытша, әлдебір саяси мұқтажықтан туатын құбылыс- Түркіні түркіден басқа ешкім шынайы сүйе алмайды»- деген еді. Яғни, өз ұлтыңды сүю айып емес, ол өз ұлтыңды басқадан жоғары қоятын жабайы ұлтшылдық емес. Ең алдымен өзінің халқын сүйіп, құрметтейтін адам ғана өзге жұртты кіршіксіз сыйлап, шынайы түсіне алады. Сондықтан түркішіл біріншіден, ұлттық мүддені жеке бастың мүддесінен жоғары қоятын, ұлттық құндылықтарды және өткенді құрметтейтін, имандылық парызы биік, әділетсіздермен күресте қорқуды білмейтін адам. Екіншіден, ХХІ ғасырда жаһандану тасқынына жұтылып кетпеу үшін этностық тегі бір, мақсат-мүддесі бір түркі тектес ұлттардың бір мақсатқа жұмылуы. Түркішілдікке бұрынғыша «пантюркизм» деп үрке қараудың реті жоқ. Ол Исмаил Гаспринскише айтсақ «Тілде, Пікірде, Істе бірлікте болу». Түркішілдік жеке ұлттар мен мемлекеттердің шеңберінен шығып, ғаламдық сипат алып келе жатқан саяси-экономикалық қыр-сыры күрделі, геосаяси ауқымы кең құбылыс.

Түркі дүниесі мен мұсылман дүниесі қарама-қарсы қоятындар да бар. Күллі мұсылмандардың жиынтығын бір ұлт деп қарап, ислам бірлігін жоғары қоятындар ұлттық құндылықтарды ескергісі келмейді.

Л.Н.Гумилов атындағы Еуразия ұлттық университеті жанындағы «Тюркология және Алтайстика» орталықтары Түркітанудың мемлекеттік деңгейлердегі бағдарламаларын белгілейді. Түркітанудың сондай жалпы бағдарламаларымен қатар аймақтық міндеттері болуы керек. Бүгінгі таңда түркі тілдес халықтардың шығу тегінің, тарихы мен рухани мұраларының ортақтығы – оларға мына жаһандану заманында бір-бірлеріне жақындасып, рухани жаңаруларын, бірлесе отырып өз тарихының өткеніне терең үңіліп, өзін-өзі танып-білуін ғана қажет етіп отырған жоқ, оларға әлемдік өркениеттен өзінің орнын анықтауда да, біртұтас түркілік мәдениетті қалыптастырып, орнықтыруда да үлкен мүмкіншілік беріп отыр.

Мәңгілік Ел отандастардың бірегей тарихи мақсаты мен қаһармандық ұраны десек қателеспейміз. Аталған идея қазақ елінің ғасырлар бойы армандаған мақсаты ғана емес, Тәуелсіздік жолындағы жанқиярлық еңбегі мен тынымсыз шығармашылығының нәтижелері арқылы қол жеткен асу. «Мәңгілік ел» ұғымын тереңнен түсіндіру, тарихи негіздерін көрсету мәселелері маңызды болып табылады. Түркі тарихын, көне түркі мұраларын зерттеуші филология ғылымдарының докторы, профессор Қаржаубай Сартқожаұлының «MANGI EL» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналында: «Мәңгілік ел - түрік жұртының данагөйі, үш бірдей қағанның кеңесшісі болған атақты

Тоныкөк (Түй-ұқық) негізін қалаған идея...» - екендігін жазған. Елтеріс Құтлық қаған екінші Түрік қағанатын құрғаннан кейін Тоныкөк «Мәңгілік ел» идеясын қолға алды. Мәңгілік ел - мақсаты түрік елінің билігі деп осыдан 13 ғасыр бұрын мәңгілік идеясын ұсынған. Елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін геосаяси және ішкі, сыртқы қорғаныс шеңберін жасап, мәңгілік ел саясатын Көк Түріктер іске асырды. Л.Н.Гумилев еуразия құрлығының бірлігі, мәңгілігі туралы ойын көне түріктерден бастайды. Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен қалыптасып жатқан Еуразиялық идеясының негізінде Ресейлік емес, түріктік ынтымақтастыққа қол жеткізіп, көне түріктердің мәңгілік ел идеясының өміршеңдігін дәлелдеуіміз керек.«Тұтас түрік елі» идеясынан «біртұтас Түркістан» идеясына дейінгі бабаларымыздың атқарған істері едәуір. Елбасы Түрік бірлігі идеясын тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап көтеруде. Ел азаматтары мен Қазақстан саяси элитасының ұлттық идеология қалыптастыру жолындағы ойларын Елбасы сараптады. «Біртұтас Түркістан идеясы», «Түркістан конфедерациясы», «Еуразиялық одақ идеясы», «Қазақстандық ұлт идеясы», «Жерұйық», «Атамекен», «Қазақ Елі идеясы» сынды ұғымдар арқылы мемлекет құрушы қазақ халқы мен тарихи тағдыр тоғыстырған ұлттарға ортақ боларлық идея, мемлекеттік мәнге ие боларлық идеология қарастырылды. Мәңгілік Ел идеясы -қазақ ұлтының мақсат-мүддесіне және елімізді ортақ Отан еткен жүз отыздан астам ұлттар мен ұлыстардың ұлттық идеясына негізделген идеология болатынына сенуге болады. Еуроцентристік көзқарас бойыншатүркі тілдес халықтардың ынтымақтастығына деген сын айтушылар көп. Түркі интеграциясын Т. Рысқұлов пен М.К. Ататүрік бастаса, кейін нақты практикалық шараларды қолға алған ҚР тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың шешуші саясаты өз жемісін берді. Н.Ә. Назарбаевтың түрік халықтарының бірлігін нығайтудағы тарихи рөлінің қаншалықты маңызды болғанын аңғаруға болады. Елбасы Н.Ә.Назарбаев 2000 жылы 14-желтоқсанда латын алфавитіне көшу мәселесіне қатысты өз пікірін білдіре келіп, өте мұқият дайындықтан соң латын алфавитіне көшетінімізді айтты. Бұл жерде Тоныкөк негізін салған «Мәңгілік ел» идеясын қалпына келтіруші, жандандырушы Ұлт Көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың қазақ халқына славяндық кириллица емес, түркі тектес бауырларымыз қолданатын латын қарпіне көшудің қажеттілігін айтты. «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «Түркі халықтары жұмылған жұдырықтай болып біріккен кезде геосаяси өмірге тең құқықты субъект ретінде ықпал ете алады, мәдени әлемдегі өзара қарым-қатынастарда қайдағы бір енжар, ынжық элемент ретінде емес, өзгелермен терезесі тең тұлға ретінде бой көрсете алады. Бұл бағыттағы алғашқы игі қадам ортаазиялық одақтың құрылуы болды. Оның шеңберінде біздің бәрімізге ортақ мәдени ұқсастығымызды жете сезіну арқылы деңгейіміздің көтеріле түсетіні сөзсіз» — деп түрік бірлігінің болашағына зор үмітпен қарады. Қазіргі кезде, Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен жүргізілген түркі тілдес мемлекеттерді жақындастыру саясаты, елімізді Орталық Азияның көшбасшысына айналдыру идеясы өз жемісін берді. Оған Түркістандағы Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университетінің ашылуы, 2009 жылы Түркияның «Түрік ошақтары» қоғамдық ұйымынан Н.Ә.Назарбаевқа «Түркі әлеміне қызмет» марапатының берілуі, Астанада Түркі академиясының ашылуы, сонымен қатар, Анкара қаласындағы «Генчлер» саябағына Н.Назарбаев ескерткішінің орнатылуы, Түркия Президенті Абдулла Гүлдің Президент Н.Назарбаевты «түркітілдес халықтардың көшбасшысы» деп бағалауы - Елбасының түркі әлемін біріктіру, экономикалық және мәдени салаларды тығыз байланыстыру жолындағы тарихи еңбегіне берілген әділетті баға болды. Елбасының түркі интеграциясы жолындағы қызметінің мақсаттарының бірі - экономикалық ынтымақтастыққа негізделген. ХХІ ғасырды Түрік мәдениетінің ғасыры болады деп болжам жасаушылардың қатары күн санап артып келеді. Көне түркілердің «Мәңгілік Ел» идеясы үш негізден тұрады: оның біріншісі - көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «Мәңгілік Ел» идеясы, екіншісі - Әл-Фарабидің «Қайырымды қалада» философиялық шығармасында, әсіресе, бұл идеяның теориялық-методологиялық тұрғыдан тиянақталуы және үшіншісі - Жүсіп Баласағұнның осы идеяны негіздеген «Құтты Білік» дастаны. Тоныкөк ескерткішінде мемлекеттің тұрақты болуы үшін билікті ұстап отырған қаған мен ақылгөй дана бірауыздылығы, сөз бен істің ажырамауы, елдің тұтастығы үшін ынтымақтың, барлық күштердің ұйытқысы болу қажеттігі түп нысана ретінде айтылады. «Мәңгілік Ел» сөзінің терең тарихи тамыры және үлкен мағыналы мәні бар. Түрік шежіресінде «мәңгі» сөзі «Тәңір», «Құдай», «Алла» сөздерімен мағыналас қолданылды. Осыдан кейін, «Мәңгілік Ел» «Алла Тағаланың елі, халқы» дегенді білдіреді және мемлекет пен ұлттың уақытпен шектелмеген тұмары болады деуге толық негіз бар. Мәңгілік Ел ұлттық идеясының негізгі мәні — мәңгілік мақсат-мұраттарымыз бен мәдени-рухани құндылықтарымызға негізделген, мемлекет құрушы қазақ халқы мен өзге де ұлттардың ұлттық идеяларын бір арнаға тоғыстыратын идеология арқылы қалыптастырылатын қазақтың ұлттық мемлекеті. Мәңгілік Ел ұлттық идеясы дегеніміз — өткенімізден сабақ ала отырып, болашағымызды баянды ету жолындағы хақ мұраттарымыз! Біздің мақсатымыз – елі бақытты, жері гулденген қасиетті отанымыз Қазақстанды «Мәңгілік ел ету» дейді Елбасы. «Интеллектуалды ұлт 2020» ұлттық жобасының мақсаты- жаңа тұрпаттағы қазақстандықтарды тәрбиелеу және Қазақстанды бәсекеге қабілетті адам капиталы бар елге айналдыру,ұлттық интеллектуалдық әлеуетін дамыту және ол жобаның мемлекеттік стратегиялық тұрғыдан дамыту бағыты үш құрамдас бөліктен тұрады: білім беру жүйесін инновациялық даму жолына түсіру ; қуатты ақпараттық революция ,яғни ақпараттық инновациялық технологиялар паркін қалыптастыру;жастарға рухант тәлім-тәрбие беру. Сонымен бірге ұлттық жобаның негізгі идеясы жаңа тұрпатты азаматты тәрбиелеу және Қазақстанды бәсекеге қабілетті адами капиталы қалыптасқан мемлекет деңгегіне жеткізумен байланысты. Қазіргі кезеңге дейінгі тарихшылардың, саясаткерлердің, философтардың, әдебиетшілердің басқа да зерттеушілердің зерттеу нысанына айналып отырған түркі жазба ескерткіштері түркі халықтарының мәдениеті мен тарихының ортақ мұрасы екендігі дау туғызбайды. Тіпті тек түркі халықтары мәдениетінің ғана емес, сонымен бірге бүкіл дүние жүзі мәдениетінің тарихында елеулі орын алатын ондай ескерткіштердің рөлі өте құнды. Мұндай құнды рухани мұралардың қазақ елінің тарихына да қатыстылығы біз үшін

үлкен мақтаныш [1; б. 89]. Б.з.б. 1 мың жылдықтың басында Орта Азия мен Қазақстан далаларын сақтар мекендеген. Сол сақтардың Солтүстік тобы түркі тілдес, ал оңтүстік тобы иран тілдес тайпалар болды. Түркі қағанаты тұсында түркі тілінің өрісі кеңейіп, негізгі тілге айналды. Бұрын иран тілі тобына енетін тілдерде сөйлейтін халықтармен аралас-құралас болып, енді түркі тілінде сөйледі. Түркі тілінің әр түрлі диалектінде сөйлейтін тайпалық ұлыстар бір-бірімен үздіксіз экономикалық, мәдени-байланыс жасап, қатысып тұрды. Түркі ескерткіштерінің ең көнелерінің бірі – Орхон ескерткіштері (VIII ғ.). Алтай, Сібір, Орта және Орталық Азия жерінде V-IX ғасырларда түркілер қоныстанған кезеңдегі жазу, діни сенімдердің, әдебиет өнері, жалпы тарихын саралауда Орхон жылнамасы мен Талас аңғарынан табылған ескерткіштердің маңызы зор. Орхон-Енисей ескерткіші өзіндік қолданылу аясына қарай Орхон-Енисей және Талас жазуы деп екі топқа бөлінеді. Жалпы Орхон-Енисей жазу ескерткіштерінің уақыты түркілер тарихындағы «Көне түрік» дәуірінде тұспа - тұс келеді. Шығыс Түркі құрамында өмір сүрген тайпалар осы Орхон – Енисей жазуын қолданып, осы жазу тілінде сөйлеген. Орхон-Енисей жазу ескерткіштерінің негізінен табылған жері – Орхон, Енисей, Селенгі және Талас бойы. Орхон ескерткіштеріне YI ғ. аяғы мен YIII ғ. басындағы Орхон, Селенгі, Тола өзендері мен Минусинск ойпатынан табылған Құтлығ қаған (Онгин), Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк, Мойын Чор, Күллі Чор, Суджы ескерткіштері жатады. Енисей жазба мұраларының бұлайша аталуы тас бетіндегі сына жазуларының Енисей бойынан табылумен байланысты. Бұған қосымша кейіннен Тува мен Хакасия Краснояр өлкелерінен де осындай жазбалар табылған. Енисей жазбаларының жалпы саны - 85 шамалы. Олардың ішінде кіші – кіші жазбалармен қатар ірі текстер кездеседі. Енисей ескерткіштері көлемі жағынан негізінен шағын болып келеді. Ең үлкен 10-15 жолдан, ең кішісі 1-2 жолдан ғана тұрады. Күлтегін ескерткіштерінде мынадай сөйлемдер кездеседі: «Түркі салқын тиып, ел еткендеріңді де мұнда бастым, жаңылып кеткендеріңді де мұнда бастым. Барлық сөзімді айтар мәңгілік тасқа бастым, бұдан қарап біліңдері түркінің қазіргі халқының бектері» - дейді [3; б. 11]. Талас жазу ескерткіштеріне Талас өзені бойынан табылған 12 ескерткіш жатады. Талас өзені бойындағы Айыртау-Ой деген жерден (қазіргі Жамбыл облысы) 1896 ж. Әулие Ата уезінің бастығы Каллаур ғылымға үлкен жаңалық боп енген жазуы бар тас тапқан. Зерттеушілердің пікірінше Талас ескерткіштері YIII ғ. қамтиды. XYIII ғ. 20-жылдарында Орхон-Енисей аңғарынан табылған көне түрік жазуын көпке дейін ешкім оқи алмаған. Бұл жазудың сырын В.Томсен ашпастан бұрын Орхон-Енисей ескерткіштерінің зерттелу тарихы XYII ғ. II жартысында басталды. Ең алғаш 1662 ж. Орхон-Енисей жазуы жөнінде хабар еткен ғалым Витзен болатын. 1697 жылы Тобыл қаласында Ремезовтың «Сібір қалаларының шөл далалары мен таулы жерлерінің чертежі» еңбегі жарық көрген. Сол еңбекте Талас бойындағы «Орхон тасы» деген жер аталған. Орхон-Енисей ескерткіштері үлгілерінің алғашқы жарық көруі Сібірде 13 жыл айдауда болған Табберт-Страленбергтің атымен тығыз байланысты. Оның 1730 Стокгольмде неміс тілінде басылып шыққан «Европа мен Азияның солтүстік және шығыс бөлімдері» еңбегі көне ескерткіштер туралы мағлұмат береді [4; б.32].

Ежелгі түркілердің діни сенімдері туралы айтатын болсақ, олар Көкке және Жерге табынған. Түркі қағандары тек көк тәңірінің бұйрығымен қағандық етеді деп түсіндірілген. Мыс: Білге қаған: «түркі халқы жойылмасын, ел болсын. Әкем Елтеріс қағанды, шешем Елбіге қатынды тәңірі төбесіне ұстап, жоғары көтерген екен, мені қаған етіп отырғызған екен»- депті өзінің таққа отыруы туралы тасқа қашалған жазуда. Түркілер тәңір бұйрығымен жеңіске жетеді не жеңіліске ұшырайды. Келесі құдай отбасы мен балалардың жебеушісі - әйел құдай Ұмай болды. XIX ғ. аяғында әйел құдай Ұмайға табыну Алтайдағы кейбір түркі тілді халықтар арасында сақталған. «Тоныкөк» жырында «Көк тәңірі», Ұмай, қасиетті Жер-су, міне осылар бізге жеңіс сыйлаған делінген [5; б.48]. Орта ғасырда барлық түркі тілді тайпалардың сенімдеріне Алтайда сақталған қасиетті тауларға табыну маңызға ие болды. Ежелгі түркілер қаған тегінің жебеушісі, рухы саналған қасиеті Өтікен сұлбасын яғни Хангай тауларын ерекше пір тұтқан. Ондағы ата-баба үңгірінде түркі аңыз бойынша бөрі сол үңгірде түркілердің ата-бабаларын дүниеге әкелген, бұған қаған жылына 1 рет құрбандық шалған. Түркілердің наным бойынша жерді, суды, орман-тауларды рухтар жайлаған. Олардың сенімі бойынша өлгеннен кейін адам жаны көшеді делінген. Ежелгі түріктер өлген адамды шаман рәсімі бойынша жерлеген. Яғни биік жерге киіз үй тігіп, өлікті сол үйге қойған. Сол маңайға құрбандыққа әкелген малды байлаған. Өлген адамның туыстары жылап, бетін тілгілеп, шашын жұлып өлік жатқан үйді 7 рет айналатын болған. Сонан соң өліктің киім – кешегін, барлық заттарын денесімен бірге өртеген. Кейін күлін жинап, жерге көметін болған. Түріктер отты киелі құбылыс есептеп, оны пір тұтқан. Зұлымдық әкелетін рухтарды отпен тазалап, аластайтын діни ғұрып болған [6; б.235].

«Тоныкөк» ескерткішін 1897ж. Селенгі өзені бойынан Д.Клеменц тапқан. Тоныкөк - үш қағанның, 692 жылы қайтыс болған Құтлығтың, 716 жылы қайтыс болған Қапағанның және 734 жылы қайтыс болған Білгенің әскери кеңесшісі болған. Ол табғаш елінде оқып, тәлім-тәрбие, әскери білім алған. Зерттеушілердің пікірінше Тоныкөк 716 жылдан кейін қайтыс болды деп жорамалданады. Ескерткіштегі жазуды жазған Тоныкөк. Әйтсе де жыр жазылу стилі, композициялық құрылымы, идеялық мазмұны жағынан «Күлтегінге» ұқсас. «Күлтегін» жырында негізгі нәрсе – Күлтегіннің ерлігі болса, «Тоныкөк» жырында автор сол шайқаста жеңіске Тоныкөктің ақыл-айласы арқасында ғана жеткендігін көрсетеді. Жырдың басты қаһарманы түркілердің дана қарты Тоныкөк [7; б.57]. Қазақ халқының құрылуына негіз болған ру-тайпалар ол замандарда қазіргі Қазақстанды, Орта Азияны, Оңтүстік-шығыс Сібірді, Орталық Азияны, Еділ бойын, Каспий жағалауларын мекен еткен. Олар өзбек, қырғыз, әзірбайжан, түрікмен, ұйғыр, қарақалпақ, хакас, башқұрт, татар халықтарының төл құрамына енген ру-тайпалармен аралас өмір кешкен. Сөйтіп, экономикалық, әлеуметтік, мәдени өмірі бір-бірімен өзара тығыз байланысты болған түркі тілдес халықтардың әдебиеті де ортақ болды [8; б.119]. «Күлтегін» (684-731) ескерткіші «Білге қаған» ескерткішімен қатар бір жерде табылған.

Күлтегінің ерлігінің арқасында түркі халқының: "Кедейі бай болды", "азы көп болды", – деген сияқты жолдардан жырдың түпкі мұраты ел бірлігі мен оның бақытты өмірін аңсау екенін аңғару қиын емес.

Бұдан шығатын қорытынды – қазақ халқындағы бай жыр дәстүрінің негізі сол Орхон ескерткіштерінде қаланған. Орхон ескерткіштері – алғашқы ерлік жырларының бірі. Бұған тағы бір дәлел – жырда Білге Қаған, Күлтегін батыр, Тоныкөк жырау сияқты кейіпкерлер образдық дәрежеге жеткізіле жан-жақты суреттелген. Білгенің жырда қайда, қандай жорықтарға барғаны, қандай, қаншалықты ерлік көрсеткені толық суреттеледі, ол халықты жинап ұйымдастырушы ретінде бейнеленеді. Білгенің іс-әрекеттері ғана емес, көңіл-күйі де баяндалады. Ол дұшпандар салған іріткіге еріп, қырылып-жойылып бара жатқан халқына қатты назаланады[9; б.112]. Жырда Күлтегін бейнесі үнемі осу үстінде болады. Күлтегін – түркі халқының ерлік сипаттарын бойына дарытқан жиынтық образ. Оның тұлғасында бір кездерде жалпақ даланы еркін билеген түркі тайпаларының өршіл, қайтпас мінезі бар. Оның тұлғасында халықтың сондай батырым болса деген арманы бар. Жырда батыр мерт болғанда, қазасына досы ғана емес, дұшпандарының да қосыла жылауының кең суреттелуі халықтық бұлжымас ерлік дәстүрлерді қасиеттейтінін дәйектей түседі. Жырдағы Тоныкөк көптеген қағандарға кемеңгер ақылгөй болумен бірге небір жорықтардың куәгері, ізінше сол жорықтар жайында жырлар тудырып, тасқа қашатып жазғызған автор екені де байқалады. Сөйтіп, Тоныкөк әрі батыр, әрі ақылгөй, әрі жырау бейнесінде сомдалады.

Қорыта айтқанда, Күлтегін, Білге Қаған және Тоныкөк ескерткіштері (Орхон-Енисей) – мазмұны мен түрі жағынан ежелгі түркі халықтарына ортақ көркем туындылардың үлгісі болумен бірге, ол қазақ халқының асыл қазынасына енетін тарихи мұра.

Тәуелсіздіктің 10 жылдығы қарсаңында Астана қаласында қазақстандық археология ғылымының жетістіктеріне арналған «Қазақстанның ежелгі асыл мұралары» атты көрме ұйымдастырылды. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде «Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер» атты халықаралық ғылыми – теориялық конференция болып, оның негізінде түркология ғылымы саласындағы жетістіктері үшін – Күлтегін атындағы сыйлық тағайындалды. 2001 жылдың 9 шілдесінде – «Ғылым туралы» Заң қабылданды.

Арғы дәуірлерге бармай-ақ, таза түркілік заманымызға зер салар болсақ, әйгілі Рим империясы құлап, Еуропадағы осы күнгі мемлекеттердің нобайы да әлі қалыптаса қоймаған, ал Қытайда үш патшалық пен алуан әулет өзара қырқысып жатқан 6 ғасырда - 552 жылы Алтайда Ұлы түрік қағанаты атты қуатты, күшті мемлекет дүниеге келді. Ол небәрі жарты ғасыр ішінде Алтай мен Кавказ арасындағы алып далада жеке дара билік жүргізді. Дәуірлеп тұрған кезінде Византия мен Ираннан, Қытайдың екі патшалығынан алым алған ер түріктің берекесі кетіп, өз ішінде билікке талас бастағанда, әуелі батыс және шығыс болып ажырап, кейін оғыз, қарлұқ, қыпшақ болып бөлініп, жауларына жем болды. Сегізінші ғасырда тасқа қашалған Күлтегін жазуында: «Алдау мен арбауға арандалған түрік халқы бірлігінен айрылды. Табғаштарға қайсар ұлдары құл, көрікті қыздары күң болды», - деп жазылған. Қай заманда болмасын, барлық жеңістеріміздің бастауы береке-бірлік екенін жас ұрпақ ешқашан ұмытпай, өткеннен сабақ алу үшін Күлтегін жазуының көшірмесін жасатып, Л.Гумилев атындағы Еуразия университетінің атриумына қойғызым. Бүгінгі тәуелсіз түркі мемлекеттері - Түркия, Қазақстан, Өзбекстан, Әзербайжан, Түрікменстан мен Қырғызстан және дүниенің әр түкпіріне тарыдай шашылған жалпы саны 200 миллионнан асатын 30-дан астам түркітілдес ұлттар мен ұлыстардың ұлы бабасы ер түрік аталарымыз болатын. «Түрік» сөзінің бір мағынасын әйгілі түрколог академик А.Н.Кононов «берік» яғни «бірігу», «бірлік» сөзінен шығарады. Ендеше, түркі халықтары жаратылысында әрдайым бірге, береке-бірлікте болу үшін жаратылған. Бабаларымыз да бізге осыны мирас еткен. Бірлік - біздің барлық жеңістеріміздің алтын қайнары, ел қорғағанда күш-қуат берер асқақ айбары. Осыны әрдайым жадымызда ұстауымыз керек. Жаһандану заманында тағдыр талайымен бөлініп кеткен, тілі, ділі, діні мен тегі бір түрік халықтары ХХІ ғасырда ынтымақ жарастыруы қажет. ТҮРКСОЙ ұйымы шеңберінде түркі тілдес мемлекеттердің мәдениетін әлемге танытуда көптеген шаралар жүзеге асырылды. Қазақ жазушылары мен ақындарының танымал шығармалары түркі тілдеріне аударылды. Өнер күндері жыл сайын өткізілетін дәстүрге айналды. Түрксой ұйымының жетекшісі болып қазақ мәдениетінің жанашыры, қоғам қайраткері Д. Қасейінов сайланды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бартольд В.В. Соч., 5.-М., 1968.-С.45
2. Бейсенбайұлы Ж. Бітігтастағы Білге таңушы «Егемен Қазақстан» 2002, 28 сәуір.-б.3
3. Ертедегі қазақ әдебиеті, Хрестоматия, Күлтегін. (кіші жазу) Алматы, 1967, б.29
4. Есенқұлов Е. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. Алматы, 1976. 10б.
5. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. Алматы, Ана тілі 1991.- б.225
6. Жолдасбеков М. Асыл арналар. Алматы, Жазушы 1990.-б.210
7. Ибраев Ш., Бахадырова С., Рахымов Б. Түркі халықтарының фольклоры. – Астана, 2009. – 432 б.
8. Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. 5 томдық. – Алматы, 1961. – 1. т. – 201 б.
9. Әуезов М. Шығармалар жинағы (мақалалар, зерттеулер). – Алматы: Жазушы, 1979-1980. – 234 б.
10. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ат-түрік). 3 томдық шығармалар жинағы. – Алматы, Хант, 1998.-б.238